

та не дурить Бога. Бо в день радості над вами розпадеться кара. І повіє огонь новий з Холодного Яру («Холодний Яр»). Високе сакральне звучання цитованих фрагментів досягається завдяки численним старослов'янізмам та конфесійній лексичі.

Лінгвістичний аналіз Шевченкового переспіву дванадцятого псалма Давидового засвідчує семантичну близькість сакрального прототексту і метатексту. Метафоризуючи філософський зміст сакрального твору, автор надає поезії виразної етномаркованої семантики, наснажує її громадянським змістом. Саме тому констатуємо оригінальне тлумачення Святого Письма крізь призму сучасних Кобзареві подій національної історії, непохитну віру в Бога, надію на Його милість для українців. Цю думку увиразнює й аналіз творів, написаних автором у грудні 1845 року («Кавказ», «Холодний Яр», «Заповіт»).

Галина Сюта

САМОПОВТОРИ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В українському мовознавстві та літературознавстві явище самоповторів розглядають у взаємозв'язку з проблемами автоцитатності і найчастіше ілюструють його прикладами із мовотворчості Т. Шевченка (М. Х. Коцюбинська, Ю. О. Івакін, М. Ігнатенко), але загалом різнорівневі мовно-естетичні (фоностиліс-

тичні, ритмоінтонаційні, лексико-синтаксичні, структурні, сюжетно-тематичні) перегуки двох і більше текстів одного автора систематично спостерігаємо у мовостилях Є. Маланюка, Б.-І. Антонича, Л. Костенко, М. Вінграновського, Д. Павличка. Водночас маємо визнати, що в історії української словесності Шевченкова поезія найщільніше насичена повторюваними висловленнями, словосполуками, образами, римами, які надають своєрідності й цілісності всій його мовотворчості.

Варто звернути увагу на те, що недостатня вивченість явища *авторських самоповторів* зумовлює несформованість відповідної термінологічної мікропарадигми, методологічну некоректність в оперуванні ключовими поняттями у 70-х роках ХХ ст. і в новітніх мовознавчих та літературознавчих дослідженнях. Серед найчастотніших термінів і терміносполучень – *самоповтор* (В. Ф. Ходасевич, В. В. Коптілов), *кругообіг образів* (М. Х. Коцюбинська), *варіації тих самих словосполучень, речень, рядків у різних творах* (Ю. О. Івакін), також – *автоцитата, самоцитата, авторемінісценція, автоалюзія* (С. К. Росовецький) тощо (ототожнення останніх із самоповтором може бути лише частковим, оскільки не кожне повторюване висловлення ідентифікується як цитата / автоцитата).

Два основні різновиди самоповторів у творчості Т. Шевченка: *лексичні* (точні або мінімально трансформовані повтори висловлень) та *ситуативні* (повторення ліричних ситуацій, сюжетних ліній тощо) відбивають фактично

два галузеві підходи до аналізу цього явища – мовознавчий та літературознавчий.

На увагу заслуговують лінгвопсихологічні, лінгвокогнітивні механізми лексичних самоповторів. Чому Т. Шевченко у різні періоди своєї творчості вживає ту саму словесну формулу, повертається до неї? Частково на це питання відповідає М. Х. Коцюбинська: «Несподівана знахідка вкорінюється в свідомості (й у підсвідомості) поета, і він звертається до неї як до необхідного чинника розвитку думки, вираження емоції» (Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка: Літературно-критичний нарис / М. Коцюбинська. – Київ : Радянський письменник, 1990 – С. 167). У Шевченковій поезії такі «повернення» справді дуже органічні. Вони засвідчують природний розвиток його художнього мислення, природний плин мови, а також – показову для романтизму «формульність» мовного вираження певних тем і мотивів. Наприклад, самоповтори впізнаємо у творах, «підґрунтям яких є топоси любові до України й молитви за її кращу долю» (Ігнатенко М. Авторемінісценції у творчості Тараса Шевченка / М. Ігнатенко // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 11; далі – Ігнатенко): *Коли ми зійдемося знову,/ На сій зубоженій землі?! Ніколи, братія, ніколи/ З Дніпра укупі не п'ємо! / Розійдемося, рознесемо/ В степи, в ліси свою недолю,/ Повіруєм ще трохи в волю,/ А потім жити почнемо/ Меж людьми як люде./ А поки те буде,/ Люби́тєся, брати мої,/ І за неї, безталанну,/ Господа моліте* («Згадайте, братіє моя»); *Чи ми ще зійдемося знову? / Чи вже навіки розійшлись / І слово*

правди і любові/ В стени і добрі рознесли./ Смирітеся, молитесь Богу/ І згадуйте один другого [..]/ Свою Україну любіть,/ Любіть її... Во врем'я люте,/ В остатню тяжкую минуту/ За неї Господа молитъ («Чи ми ще зійдемося знову»).

Як бачимо, для з'ясування лінгвокогнітивної природи Шевченкових самоповторів одним із найважливіших критеріїв є їх здатність бути *маркером певної теми чи мотиву*, що викликали в мовній свідомості поета ті самі або схожі, співзвучні висловлення. Зокрема, спостерігаємо повторювані характеристики: а) України, її історії, минулого й майбутнього, б) людини, в) часу.

Одне з найвідоміших висловлень Кобзаря – *в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій*. Його лексико-семантичні контури вперше окреслені у переспіві 132 Псалма у рядках: *Отак братів благих своїх/ Господь не забуде,/ Воцариться в дому тихім,/ В сем'ї тій великій,/ І пошле їм добру долю/ Од віка до віка* (1845). Невдовзі (наприкінці того ж 1845 р.) Т. Шевченко пише «Заповіт», у якому цей образ збагачується епітетами *вольній, новій* і вже в такій мовно-естетичній формі входить у національну мовну свідомість, закріплюється і розвивається як цитатний вислів, як афоризм.

До тематичного різновиду самоповторів, коли мовоопис схожих ліричних ситуацій начебто «провокує» вживання тих самих або співзвучних висловлень, належить *характеристика людей*. Так, свідомо чи підсвідомо у Шевченкових поезіях різних років повторюється градаційна оцінка *чорніше чорної землі*. Цей образ фіксуємо в циклі «В казематі», точніше у його сьомому

вірші, присвяченому Миколі Костомарову. Шевченко й Костомаров були ув'язнені й перебували у III відділенні, Костомарова прийшла провідувати його мати. Її у вікно камери побачив Шевченко. Ця ситуація відтворена в таких рядках вірша: *І я згадав своє село. Кого я там, коли покинув? І батько й мати в домовині.../ І жалем серце запеклось,/ Що нікому мене згадати! Дивлюсь, твоя, мій брате, мати,/ **Чорніше чорної землі, іде, з хреста неначе знята** (1847, 19 травня, С.-Петербург). Принагідно зауважимо, що названий вірш, повертаючись із заслання, Кобзар подарував матері М. Костомарова. Повторюється висловлення **чорніше чорної землі** в поезії «І виріс я на чужині...», яка за місцем автографа у «Малій книжці» датується серед творів 1848 р. Пор.: *Аж страх погано/ У тім хорошому селі./ **Чорніше чорної землі/ Блукають люди, повсихали/ Сади зелені, погнили/ Біленькі хати, поваялись,/ Стави бур'яном поросли.****

Підкріплена власним життєвим досвідом поета індивідуальна логіка мовоопису нещасливого, сирітського дитинства умотивовує дослівне повторення в Кобзаревих творах звороту *мов одірвалось од гіллі* пор.: *А сирота її в селі,/ Її єдина дитина!/ **Мов одірвалось од гіллі*** («Княжна», 1847 р.); ***Мов одірвалось од гіллі,/ Одно-однісіньке під тином/ Сидить собі в старій ряднині/ Мені здається, що се я,/ Що це ж та молодість моя...*** («І золотої, й дорогої...» — автограф у «Малій книжці», датований серед творів 1849 р.).

Так само в абсолютно тотожній формі (і лексичній, і граматичній) повторюється висловлен-

ня *маленьких діточок своїх*: *Поклала мати коло хати/ Маленьких діточок своїх./ Сама заснула коло їх.* («Садок вишневий коло хати»); *Замкнувши в городі кивот,/ у поле вийшли, худосили,/ У полі бились, сиротили/ Маленьких діточок своїх* («Царі»). У тематично різних, неспівмірних за тональністю творах (перлині української пейзажної лірики і сатирично-викривальній поемі) цей мікрообраз є виразником однієї – високопоетичної, глибоко інтимної семантики. Цілком імовірно, що для лірика-Шевченка, недосяжним життєвим ідеалом для якого була родина, сімейне щастя, це інтимізоване висловлення стало ідеалізованою словесною формулою вираження емоцій, пов'язаних із дітьми.

Протилежною оцінною семантикою вирізняється Шевченкова інвектива стосовно до сучасників, яка постає у різних модифікаціях, однак залишається впізнаваною: *Гриземося, мов собаки,/ За маслак смердячий* («Неофіти»); *Кати вінчані,/ Мов пси голодні за маслак,/ Гризуться знову* («Мій Боже милий, знову лихо»); *Мов пси, гризуться/ Брати з братами* (N.N. «О думи мої! О славо злая...»). Загалом ступінь трансформованості наведених порівнянь мінімальний, а самі вони сприймаються як «відгук-варіація текстового фрагмента .. маркованого певною своєрідністю семантики й/або стилістики» (Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 1. : А-В / НАН України, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка; Ред. кол.: Жулинський та ін. – Київ, 2012. – С. 118).

Свідченням творчого саморозвитку Т. Шевченка, його постійного «діалогу з собою»

(І. В. Фоменко) є авторські словесні формули на означення *плинності часу*. Кількість таких самоповторів у Т. Шевченка значна, а самі висловлення – впізнавані й часто відтворювані у сучасній мовній (художній, розмовній, публіцистичній) практиці: *все йде, все минає; минають дні, минають ночі; минають дні, минає літо; минають / минули / минулися літа молодії; мина літо, мина й друге; минув рік, минув другий*. За спостереженням М. Ігнатенка, ці фрагменти авторських лірико-філософських медитацій формують більш ніж двадцятикратний ряд (Ігнатенко, 12). При цьому в багатьох поезіях вони відтворюються як точні чи мінімально трансформовані формульні висловлення, пор.: *Минають дні, минають ночі, / Минає літо, шелестить / Пожовкле листя, гаснуть очі. / Заснули думи, серце спить* («Минають дні, минають ночі»); *Минають дні, минає літо / Настала осінь, шелестить / Пожовкле листя, мов убитий / Старий під хатою сидить* («Невольник»). Крім майже дослівного лексико-семантичного наповнення, у цитованих контекстах також збережено специфічний синтаксис, ритмомелодику, Шевченкові плавні семантичні й ритмоінтонаційні переходи з рядка в рядок. Пор. істотну лексико-синтаксичну розбудову згаданого фрагмента в початкових рядках частини «Гонта в Умані»: *Минають дні, минає літо, / А Україна, знай, горить; / По селах голі плачуть діти – / Батьків немає. / Шелестить пожовкле листя по діброві; / Гуляють хмари; сонце спить* («Гайдамаки», 1841). Стрижнями проілюстрованих лексичних повторів, які, незважаючи на ступінь

точності чи трансформованості, залишаються впізнаваними, можна визначити поєднувані з дієсловом *минає* маркери часу (*дні, ночі, літо*) та візуально-звуковий образ *шелестить пожовкле листя* – теж часово маркований, і об'єктивно, й художньо узгоджений з образами *минає літо, настала осінь*.

Частотні у Кобзаревій поезії повтори, які зображують, оцінюють час у проекції на події твору, на життя ліричних героїв. Це формули часоопису *минув / минає рік, минув / минає другий; дні минули, місяці минають; мина літо, мина осінь* тощо. Пор: *Минув рік, минув другий* – / *Козака немає* («Тополя»); *Минає рік, минув другий* («Москалева криниця»); *Дні минули, місяці минають, / Мина літо. Мина осінь* («Титарівна»); *минає день неясний мій... / Все минає* («Невольник»); *Минають дні собі поволі* («Петрусь»); *Мина літо, мина й друге* («Хустина»). Такі висловлення засвідчують показову для авторового художнього мислення «схильність до філософствування з приводу минушості людського життя й вічності» (Мовчанюк В. Час / В.Мовчанюк // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – Київ, 2008. – С. 138).

В інших, істотніше трансформованих повторах лексико-синтаксичний збіг лише частковий, натомість цілковито зберігається внутрішня форма висловлення й автентичний смисл, що вказує на особисту долю поета» Пор.: *Минулися/ Мої дні і ночі,/ Без радості, молодії! / Так собі минули/ На чужині./ Не найшлося з ким серцем ділитись./ А тепер не маю навіть/*

З ким поговорити! («Заросли шляхи тернами»); *Минулися молодії/ Веселії літа,/ Немає з ким остиглого/ Серденька нагріти./ Нема кому зострінуту,/ Затопити хату...* («Не хочу я женитися»); *Минають літа молодії,/ Минула доля, а надія/ В неволі знову за своє,/ Зо мною знову лихо діє/ І серцю жалю завдає* («А. О. Козачковському»).

Глибоко філософський зміст і водночас довершена у своїй простоті формула опису плинності часу умотивовує афористичність Шевченкового висловлення *все йде, все минає, і краю немає* («Гайдамаки»), його «вростання» в українську мовну свідомість, у художню (книжну) і розмовно-побутову практику. Пор.: *Все йде, все минає і краю не має:/ Хто вчора був зверха, сьогодні спадає;/ Хто вчора сміявся, сьогодні заплаче; / Хто вчора скакав, нині стогне, не скаче;/ Хто вчора живий був, гниє нині в труні;/ Хто вчора звався мудрим, пішов нині в дурні .. / Все йде, все минає і краю не має:/ Що вчора померкло, сьогодні світає;/ Що вчора минуло, сьогодні надходить,/ На свіжих могилах нове життя сходить* (І. Франко, «Нове зеркало»); – *Я тебе накупаюся! – і круть за вухо.– Я тобі покажу купання... Та – все йде, все минає. Минає й материн гнів* (М. Олійник, «За красою»). За слушним спостереженням С. Я. Єрмоленко, такому цитатному, інтертекстуальному розвитку сприяють «зародки крилатості, наявні в стислій лаконічній формі, що влучно, образно передає узагальнений, символічний зміст думки», завдяки чому висловлення

«легко входять у нові мовно-літературні контексти, оновлюючи свій асоціативно-образний зміст» (Єрмоленко С. Я. Неокраєне крило Шевченкового слова // Мовно-естетичні знаки української культури. – Київ, 2009. – С. 61).

Окрім розглянутих *власне авторських самоповторів*, у поезії Кобзаря спостерігаємо також неодноразове вживання фольклорних і народно-розмовних формул – фразеологічних, пісенних, розмовно-побутових. Пор.: *А журавлі летять собі/ Додому ключами./ Плаче козак – **шляхи биті/ Заросли тернами*** («Думка. Тече вода в синє море...»); *Заросли шляхи тернами/ На тую країну./ Мабуть, я її навіки,/ Навіки покинув* («Заросли шляхи тернами»); *І стежечка, де ти ходила,/ **Колючим терном поросла*** («Не кидай матері, казали»).

Також кількаразово звертається Т. Шевченко до фольклорно маркованого зачину у *неділю вранці-рано*: *У **неділю вранці-рано**/ Синє море грало,/ Товариство кошового/ На раді прохало:/ Благослови, отамане,/ Байдаки спускати, Та за Тендер погуляти,/ Турка пошукати* («Дума»); *у **неділю вранці-рано**/ Поле крилося туманом/ У тумані, на могилі,/ Як тополя, похилилась...* («Наймичка»). Збігаючись за структурною (ініціальною, початковою) позицією із народною піснею, такі контексти підкреслюють глибинну закоріненість Шевченкових повторів у народній поезиці, на чому неодноразово наголошують дослідники (П. Д. Тимошенко, І. К. Білодід, М. Х. Коцюбинська, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко).

Повторюються у Шевченкових віршах також розмовно марковані образи, конструкції, природні для його мововираження: *Взяла та в школу хлопця одвела* («Марія»); *Ти взяла мене маленького за руку/ І в школу хлопця одвела* («Доля»); *Одним-однісінький, бувало,/ Сидить собі у бур'яні/ Та клепку теше* («Марія»); *Хрестами/ І везерунками з квітками/ Кругом листочки обведу/ Та й списую Сквороду/ Та сам собі у бур'яні/ Щоб не почув хто, не побачив/ Виспівую та плачу* («А. О. Козачковському»). Розмовну тональність зумовлює характерне для народної мови ситуативне і структурне злиття частки *собі* з повнозначними частинами мови, з контекстом.

Природа самоповторів у Шевченкових текстах – різна. В одних віршах це пов'язані з вербалізацією певних тем і мотивів когнітивні доміанти, які відбивають «психологічну особливість Шевченка-митця: потребу безнастанно повертатися до одного й того ж мотиву, щоб дати вихід болючій думці, яка переслідує його» (Коцюбинська М. Етюди. – С. 149). В інших творах це формульні висловлення, *locus communis*, пов'язані з традиціями поезики романтизму або ж із фольклорним і народнорозмовним струменями, що живили його мовотворчість.